

POLITIEK ALS KUNST: VICTOR ADLER, HET WEENSE MODERNISME EN HET CONCEPT VAN EEN POETISCHE POLITIEK

Wolfgang Maderthaner

Nog tot het begin van de twintigste eeuw berustte de uitoefening van de macht in de Habsburgse Donaumonarchie op het sinds de *Vormärz* bestaande verbond tussen de adellijke en de financiële elite. Verouderde eigendomsverhoudingen als wel het gedeeltelijk ongebroken doorwerken van feodale tradities belemmerden het rationele gebruik van produktieve krachten in grote mate. De ontbrekende industriepolitiek van de staat moest tenminste voor een deel door de kapitaalmarkt gecompenseerd worden.¹ Het Oostenrijkse burgerdom was serviel en devoot; het had 'haar' revolutie van het jaar 1848 halverwege verlaten en was genegen "eine gemeinsame Zukunft der ganzen Bürgerschaft ihrer individuellen Nobilitierung durch die Dynastie" voor te laten gaan.²

Het neerslaan van de revolutie van '48, de *Restauration* en het neoabsolutisme betekenden natuurlijk niet, dat wezenlijke delen van de heersende elite zich de ogen sloten voor noodzakelijke economische hervormingen als het ging om het consolideren van hun eigen positie. Al in het midden van de vijftiger jaren van de negentiende eeuw waren onder de liberale minister van financiën, Bruck, duidelijke tekenen van een buitengewone economische opgang manifest geworden. Een 'wonderoogst' in 1867 luidde tenslotte een verdere fase van opmerkelijke expansie, accumulatie en technische verandering van het maatschappelijk productie-apparaat in. De beurscrisis van 1873 beëindigde echter plotseling de *Gründerzeit* en ondermijnde duidelijk het geloof van industrieel werkzame burgers om vorm te geven aan de ontwikkelingen. Eerst tegen het einde van de jaren tachtig en in het bijzonder na het einde van de baisse op de beurzen in 1895 zette - gekenmerkt door sterke tendenties van concentratie en monopolisering onder aanvoering van de banken en het binnendringen van buitenlands, vooral Duits kapitaal in perspectiefrijke takken van de Oostenrijkse economie - een hernieuwde economische hausse in, die de omvang van een tweede *Gründerzeit* bereikte.

Desondanks was Oostenrijk - precieser: de cisleitaanse rijkshelft van de Habsburgse monarchie - ten opzichte van de industrieel ontwikkelde landen in een beslissende achterstand geraakt. Des te meer aangezien de hernieuwde industriële injectie voornamelijk plaatsvond in takken van de nieuwe, in het bijzonder chemische en elektrotechnische industrie van de

historisch gezien toch al begunstigde en ontwikkelde regionen: Wenen, het Weense bekken rond de Weense Neustadt en delen van de Steiermark, Vorarlberg, Bohemen, Moravië en Silezië.³ Naast de onderontwikkeling over de hele linie was dus een sterk ontwikkelde heterogeniteit tot het bijzondere kenmerk van de Oostenrijkse economische structuur geworden. In de recentere onderzoeken is in het algemeen het begrip 'geïndustrialiseerde agrarische staat' gangbaar geworden.

Zonder twijfel mag uit de relatieve economische achterstand van Oostenrijk-Hongarije niet tot een achterstand van Wenen geconcludeerd worden. De 'rijks-, hoofd- en residentiestad' had zich vooral sinds de zestiger jaren tot een moderne economische metropool van Europees formaat ontwikkeld. Wenen was in alle opzichten tot het centrum van het economische, politieke en culturele leven in de Habsburgse monarchie geworden, dat tal van intellectuele, artistieke en politieke potentiëlen even magisch naar zich toe lokte als het de tal van provinciale en regionale subcentra in gelijke mate domineerde en aan zich wist te binden. Als dit Wenen -vooral gezien vanuit de esthetisch-culturele revolutie van de 'jongeren' in de zeventiger jaren en vanuit de fascinerende, zo vaak beschreven intellectuele 'uitbarsting' van artistieke en wetenschappelijke scheppingskracht rond de eeuwwisseling- naast Parijs als de geboorteplaats van het Europese 'modernisme' bij uitstek gezien mag worden,⁴ dan is dit echter maar één kant van de medaille, wier tweede kant met termen als 'maatschappelijke en politieke crisis', 'onverschilligheid', 'resignatie', 'afstomping en verderf' omschreven moet worden.

De verloren oorlog tegen Pruisen in 1866 had voor een definitief einde gezorgd van de hegemonie van Oostenrijk in de Duitstalige gebieden. In een 'vergelijk' met Hongarije waren *de facto* twee zelfstandige staten binnen de monarchie geconstrueerd; de *Ausgleich* zorgde voor de toenadering van de heersende klassen van de historische naties (Duitsers, Magyaren, Polen, Kroaten) tot de 'geschiedloze' naties (Tsjechen, Slowaken, Slowenen, Roetenen in Oostenrijk, Serven, Roemenen in Hongarije). De kompromitering van het burgerlijke liberalisme in de beurscrisis van 1873 en de daaropvolgende, langaanhoudende economische depressie hadden tot een politieke nederlaag in 1878 geleid. Uit haar volgde tot 1890 een coalitie van feodale adel, clerus en kleinburgerdom, die vooral onder de door verarming bedreigde lagen van de midden- en boerenstand een stevige basis probeerde te winnen en het geheel in een krachtige antikapitalistische en antisemitische beweging samenbracht.

De Habsburgse monarchie in het laatste kwart van de 19^e eeuw: dat was vooral een geconstrueerde, kunstmatige verbinding van staten, een statelijke chaos, met staatsrechten die niet leven -, en staatsinrichtingen die niet sterven konden; met middeleeuws-feodale autonome kroonlanden, die de naties beheersten en met ongeorganiseerde, staatsrechtelijk niet bestaande naties, die de kroonlanden ten val wilden brengen. Het cynisme van de feitelijk heersende klassen, het adellijke grootgrondbezit en het met de beurs vergroeide grootburgerdom, de politieke desinteresse van de in zelfgenoegzaamheid opgaande stadse filister, de onderdanigheid van het

kleinburgerdom, het gebrek aan verantwoording van de bureaucratie, een steeds groter wordende schuld en het 'opzuigen' van kleingrondbezit door de staat kenmerkten een politieke situatie van onverschilligheid en stagnatie - gebroken door de culturele revolutie van de jonge intelligentsia, de opkomst van de multinational georganiseerde massapartij van de industrie-arbeiders en de sinds het midden van de jaren negentig met volle heftigheid ontbrande strijd tussen de nationaliteiten.⁵

Al in 1871 had Ferdinand Kürnberger in een voor de Weense intellectuelen zo typische mengeling van sarcasme, zelfironie en verborgen maar innige liefde, de poging ondernomen om het buitenland dit zo onbegrijpelijke fenomeen 'Oostenrijk' duidelijk te maken. Volgens hem moest men Oostenrijk als een soort Azië in Europa zien. Zoals Europa wet, plicht, het streng zakelijke, de man was, zo stond Azië voor willekeur, grilligheid, het puur persoonlijke, het kinderlijke en het vergrijsde. "Sieht man unsere Menschen, die beweglichen, leichtlebigen, veränderlichen, mit Verve und Grazie an alle Dinge herantanzenden, so ist das ein Anblick wie ein rosiger Kinderball. Aber merken Sie wohl, wie in diesem raschen Personenwirbel die Sache asiatisch-starr, träg, konservativ, sphinxartig-tot und gespenstisch greisenhaft liegenbleibt ... Darum sind uns die verwegensten Neuerungen leichter als alles - eben weil es nur neue Namen sind. Preßfreiheit und Konfiskation, Ministerverantwortung und Verfassungsbrüche - wir vertragen alles!"⁶

De metafoor van Oostenrijk als het Europese Azië vinden we ook steeds weer terug in de geschriften en toespraken van de al bij zijn leven legendarisch geworden Victor Adler, de man die de Oostenrijkse sociaaldemocratie stichtte en verenigde. Deze eigenaardige Middeneuropese constructie van hoogontwikkelde industriële enclaves in een agrarische samenleving, de niet gelijktijdige ontwikkeling van haar naties, de half-feodale etiquettes in het politieke leven, de voortdurende macht van kerk, militairen, grootgrondbezitters en economische klikjes stonden centraal in het politieke wezen en denken van Adler. Op de Parijse oprichtingsvergadering van de Tweede Internationale heeft hij deze staat, "wo nicht einmal Niedertracht und Polizeiperfide ordentlich gemacht werden",⁷ in een legendarisch geworden rede als volgt gekarakteriseerd: "Die österreichische Regierung ist gleich unfähig, bei einem Werk der Gerechtigkeit konsequent zu sein, wie bei einem Werk der Unterdrückung; sie schwankt beständig hin und her - wir haben den Despotismus gemildert durch Schlamperei."⁸ De Oostenrijkers zelf waren "riesig lebensfrohe Menschen, nicht sowohl genußsüchtig, aber gewiß genußselig," die geen talent tot enige vorm van ascese hadden.⁹ Maar, zo schreef hij in een brief aan Friedrich Engels: "Was wir erzieht haben erreichten wir nur dadurch, daß wir nicht Österreicher sind, oder vielmehr uns als Nichtösterreicher maskieren, daß wir nicht schlampert, nicht flackernd, nicht sprunghaft und schnell ermüdet waren..."¹⁰

En Adler had na een succesvol politiek leven het één en ander bereikt. Zoals hij - opgegroeid in de grootduitse, radicaaldemocratische traditie van de revolutie van 1848 - het 'gekkenhuis' of de 'gevangenis', die de

Habsburgse staat voor hem was, haatte, zo moest hij haar echter ook als nu eenmaal bestaande *Kampfboden* accepteren: "Man braucht sich ja nur zum Bewußtsein zu bringen, daß die Verhältnisse, in denen wir leben, durchaus abnormal sind, daß wir alle erdrückt werden durch die täglich an uns nagende Verzweiflung über den Staat oder das staatenähnliche Gebilde, in dem wir leben, daß wir auf Schritt und Tritt von der Unfähigkeit zu arbeiten, bedroht werden, weil wir in einer Luft leben müssen, in der man nicht arbeiten kann..."¹¹ Adler was zich wel degelijk van de paradox bewust, dat zijn gevecht en dat van de partij tegen de staat tegelijk ook een gevecht om de staat was en moest zijn. In een 15-jarig worstelen om het algemene en gelijke kiesrecht, dat als enige de in verval verkerende Habsburgerstaat het zo dringend benodigde sociale houvast had kunnen bieden, bewees hij geniaal tactisch meesterschap. Zijn politiek functioneren stond daarmee in het teken van de stapvoetse verwijdering van sociale, politieke en culturele blokkades die de vorming van een arbeidersklasse van Europees formaat in de weg konden staan, maar schoot juist daardoor ver over het doel heen: het eigenlijke programma van Adler en zijn partij was de democratisering en modernisering van Oostenrijk, om een levensvatbare staat te kunnen zijn. In deze zin heeft de 'profeet van het modernisme', de literator en filosoof Hermann Bahr, in een hommage aan Adler ter gelegenheid van diens zestigste verjaardag van 'Victor, de Stichter' gesproken.¹²

Victor Adler kwam op de 24 juni 1852 als zoon van een Duits-joodse Praagse familie ter wereld. Hij werd in een Duits-nationaal milieu geboren, aangezien de Praagse joden zich de vertegenwoordigers en redders van het *Deutschtum* tegenover de ontwakende Slaven voelden. In het midden van de vijftiger jaren verhuisde de familie naar Wenen. Hier verwierf zich de vader, Simon Markus Adler, na jaren van kwellende nood, in de handel van grondbezit, als leider van ondernemingen en op de beurs een aanzienlijk vermogen. De familie betrok een huis in Oberdöbling, later zetel van de zogenaamde *Adlerhorst*. De opvallend getalenteerde, maar door een spraakstoornis belemmerde Victor Adler bezocht het Schottengymnasium, dat destijds ook onder de Weense grootburgerlijke joden een uitstekende naam had. Hier werden de kleermakerszoon Engelbert Pernerstorfer en de later beroemd geworden hygiënist Max Gruber zijn beste vrienden. Via Pernerstorfer, die naast zijn lidmaatschap in de studentenclub *Arminia* ook lid van de Gumpendorfer *Ersten Arbeiterbildungs-Verein* was werden de eerste contacten met de zich vormende Weense arbeidersbeweging gelegd. Hun eigenlijke milieu was echter het Duits-nationalisme; zoals Pernerstorfer sloot Adler zich aan bij de *Arminia*, zoals Pernerstorfer werd hij een leidend lid van de commissie van de *Leseverein der deutschen Studenten Wiens*, het intellectuele centrum van de rebellerende Duitse jeugd. Vooral twee gebeurtenissen waren van grote invloed op de politieke kern van de Duitse studenten aan de Weense universiteit. Weliswaar was de burgerlijke revolutie van 1848 bloedig neergeslagen, weliswaar had zich een neo-absolutistische reactie voorgedaan, de idealen van de radicale democratie,

de algemeen-burgerlijke vrijheden en de grootduitse vereniging - als reactie tegen de gecompliceerde structuur van de Habsburgse *Vielvölkerstaat* - hadden echter genoeg uitstraling om de studerende intelligentsia te fascineren en aan zich te binden. Aan de andere kant had, zoals reeds eerder gememoreerd, de beurscrisis van 1873 een langdurige fase van economische depressie en maatschappelijke stagnatie met zich meegebracht. Dit stelde in het bijzonder joodse studenten, die tot assimilatie bereid waren - zoals de jonge Victor Adler -, voor moeilijke problemen: zij waren zonen van immigranten, die moeizaam de promotie naar het grootindustriële burgerdom gemaakt hadden.¹³

Door hun rebellie kwamen de 'jongeren' terecht in het estheticisme, dat de kunst als levensvorm voorschreef. Sinds hun gezamenlijk doorgebrachte schooldagen werden iedere zondag ten huize Adler in Oberdöbling bijeenkomsten van de beste vrienden van Victor georganiseerd: een kring, die onder de naam *Adlerhorst* beroemd zou worden. Tot deze kring behoorden onder anderen Salomon Neumann, Max von Frey, Julius Adler, Serafin Bondi, Adolf Zeemann, Max Gruber, Engelbert Pernerstorfer en verder Heinrich en Adolf Braun - de beide broers van Adlers vrouw Emma, die later in de Duitse sociaaldemocratische beweging een belangrijke rol zouden spelen. De bindende kracht van de kring waren de hartstochtelijke discussies over literatuur en cultuurfilosofie en een bijna overdreven te noemen Wagner- en Nietzscheverering. Het waren Nietzsche's pessimisme en cynisme, Schopenhauers subjectivisme alsook de esthetische religie van een Richard Wagner, die sterk fascineerden.

Desondanks: het politieke aspect van het sociale vraagstuk bleef altijd een onderwerp van gesprek. Al in augustus 1870 ontstond binnen de *Adlerhorst* een kleinere kring, die Victor en Simon Adler, Pernerstorfer, Gruber en sinds kort ook Heinrich Friedjung omvatte. Het was een exclusieve cirkel ter bespreking van socialistische geschriften. Ook toen Adler het huis in de Berggasse 19 betrok, werden de zondagse bijeenkomsten en debatten over culturele en sociale thema's voortgezet; de kring werd zelfs uitgebreid met zulke prominente deelnemers als Gustav Mahler, Hugo Wolf, Hermann Bahr; naast Wagner waren Goethe, Jean Paul en Beethoven de 'onzichtbare goden' van de Berggasse. Adler en Mahler zouden nog jaren door een hechte vriendschap met elkaar verbonden zijn. Mahler was een veelgeziene zomergast van de Adlers in Parschall aan de Attersee en gaf - alhoewel politiek inactief - als *Staatsoperndirektor* bij de verkiezingen van de *Reichsrat* in 1901 openlijk zijn stem af voor Victor Adler, hetgeen in de conservatieve pers tot een groot schandaal opgeklopt werd.

De *Adlerhorst* was echter niet het enige centrum van de rebellerende Duitse intelligentsia in Wenen en ook niet de enige kring waarin de jonge Adler regelmatig verkeerde of wiens intellectuele hoofd hij was. Een van deze centra was het café Griensteindl aan de Michaelerplatz. De groep in Griensteindl bewoog zich op het breukvlak van politiek en cultuur en werd naar haar politiek actiefste lid van die tijd de *Pernerstorfer Kreis* genoemd.¹⁴ Een politiek gematigder, in de taal echter onverholener

antisemitisme was voor Pernerstorfer sinds zijn schooltijd kenmerkend geweest. Noch vele jaren daarna maakte hij van deze toon gebruik. Desondanks telde hij vele joden die assimilatie nastreefden onder zijn beste vrienden; en toen zich het antisemitisme van Georg von Schönerer

- dat op basis van ras en niet van 'idee' werkte - in de Duits-nationale beweging begon door te zetten, kwam het tot een breuk. In de zomer van 1883 trad Pernerstorfer als voorzitter van de Duits-nationale vereniging af en Schönerer beëindigde zijn werkzaamheden als medewerker van het door Pernerstorfer opgerichte en geredigeerde *Deutschen Worte*.¹⁵ In 1885 werd de algemeen als 'bierzeus' aangeduide Pernerstorfer als partijloze vertegenwoordiger van de kieskring Wiener Neustadt in de *Reichsrat* gekozen en werd, tezamen met de radicaaldemocraat Ferdinand Kronawetter, de enige spreker van de politiek rechteloze arbeiders in het parlement. In 1896 werd hij lid van de sociaaldemocratische partij. Al in 1897 kwam hij in het partijbestuur en werd een even woordkrachtige als gevreesde cultuurcriticus van de *Arbeiterzeitung*.

Pernerstorfer vertegenwoordigde gedurende zijn leven de rechtervleugel van de sociaaldemocratie. Marxisme vond in zijn denken geen plaats, hij bleef een radicale Duits-nationalist, de enige prominente vertegenwoordiger van het revisionisme in de Oostenrijkse partij. Over deze vraag en het nationaliteitsprobleem brak na de eeuwwisseling tenslotte de hechte vriendschap tussen Adler en Pernerstorfer. De laatste verweet Adler "die systematische Unterstützung der Slaven und die methodische Zurückdrängung all dessen, was auf die Entwicklung deutschen Empfindens bei den Deutschen hinausgeht".¹⁶ Toen Pernerstorfer in januari 1918 stierf, was zijn doodskist getooid met de zwart-rood-gouden vlag. Naast Adler, Pernerstorfer, Gustav Mahler en de literator Richard von Kralik was vooral de jonge dichter en filosoof Siegfried Lipiner een prominent figuur in de kring in Griensteindl.¹⁷ Zijn eerste gedrukte werk, het filosofische epos *Der entfesselte Prometheus* had een enthousiaste recensie van Friedrich Nietzsche gekregen en wees reeds op de ontwikkeling van het expressionisme. In 1881 werd hij bij de *Reichsratbibliothek* aangesteld, waar hij eerst collega en later superieur van Karl Renner was. Zijn bekering van het jodendom tot het protestantisme in 1891 was slechts een bevestiging naar buiten toe van een sinds zijn jeugdjaren bestaande drang naar een 'waar' christendom. Het werk van Lipiner wordt gekenmerkt door een eigenaardige mengeling van marxistisch denken en christelijk mysticisme; in zijn laatste levensjaren werkte hij aan een grootse, vierdelige drama-cyclus *Christus*, waarvan echter alleen het eerste deel, *Adam*, posthuum verschenen is.

In de eerste plaats was het echter de heroïsche figuur van Richard Wagner en zijn concept van het *Gesamtkunstwerk*, die de politiek machteloze intellectuelen van de jaren zeventig en beginjaren tachtig in zijn ban had. Gebaseerd op cultus en mythe, gebaseerd op gevoelens moest de homogenisering van de maatschappij tot stand komen. En niets gaf hun fantasie meer vleugels dan de visie van de jonge Wagner: een grote, de hele mensheid omvattende revolutie die het volk bevrijdde van

alle, aan haar natuurlijke bestemming 'vijandige' maatschappelijke belemmeringen, die verhinderden, het kunstwerk "aus seinem Bedürfnis heraus allmächtig mitzugestalten."¹⁸ De *Pernerstorfer Kreis* heeft zich in de loop van de jaren '80 verspreid; een deel kwam na afstand te hebben genomen van de Duits-nationale beweging, die onder Schönerer meer en meer het racistisch antisemitisme tot politiek systeem verhief, naar de arbeidersbeweging. Een ander deel (zoals Mahler, Kralik, Lipiner, Hugo Wolf, etc.) ging volledig in de cultuur op.

Het hechte *Bayreuth-Gesellschaft* bleef echter bij elkaar. En zo kon het wel eens voorkomen dat een Friedrich Eckstein - de ten onrechte lange tijd vergeten veelzijdige historicus uit het vroege Weense modernisme - te voet op sandalen naar Bayreuth trok, om de meester persoonlijk te ontmoeten.¹⁹ Eckstein, gewoonlijk 'MacEck' genoemd, was de oudere broer van Therese Schlesinger-Eckstein (aanvankelijk liberaal feministe, later sociaal-democrate) en Gustav Eckstein (het vroegtijdig overleden jonge genie van het austromarxisme). Zijn welhaast onbegrensde kennis op schijnbaar alle gebieden maakte MacEcks stamtafel in Café Imperial al snel tot een bedevaartplaats voor intellectueel Wenen: "In Wien, wo Literatur, Kunst, Musik, Philosophie und Geschäft ihr Heim in Kaffeehäusern hatten, war es nur natürlich, dass auch MacEck, die Weisheit in Persona, an einem Café-Tisch thronte ... Selbst unter den berühmtesten Wiener Berühmtheiten gab es keinen, der sich nicht gerne an MacEcks Stammtisch eingefunden hätte. H. Wolf, J. Strauß, E. Blavatsky und A. Besant, Ferdinand Bruckner, Freud, Adler, Trotzky - sie alle berieten sich mit ihm. Wenn Hugo von Hoffmannsthal, Werfel und Rilke über ein Gedicht im Zweifel waren, so pilgerten sie zu MacEck. Architekten legten ihm ihre Baupläne, Physiker ihre Formeln, Komponisten ihre Partituren zur Begutachtung vor". Karl Kraus heeft zich ooit op de volgende manier over hem uitgelaten: hij had eens een droom gehad, een *Brockhaus* zou van zijn plaats op de boekenplank zijn gekomen, om in MacEck iets na te slaan.²⁰

Voor de in politiek opzicht machteloze intellectuelen van de zeventiger en tachtiger jaren, was de vlucht in de verstandelijke en eenheidscheppende kunst alleen maar logisch. Maatschappelijk engagement liet zich in die tijd van algemene stagnatie überhaupt slechts uiten door geloof in een concept voor het veranderen van de mens. Zo werd Adler in zijn latere jaren - om in zijn strijd tegen het alcoholisme een als het ware 'begrijpelijk' teken te plaatsen - geheelonthouder; in zijn jeugd 'veranderde' hij, om dezelfde redenen, tijdelijk in een vegetariër. Zo werden de keldergewelven van de vegetarische restaurants in Ramhart voor een korte tijd in het jaar 1879/80 de ontmoetingsplaats van meerdere mensen, die het hele toekomstige culturele en politieke spectrum van Wenen bepaalden.²¹ Twee groeperingen debatteerden hier zeer geanimeerd over Marx, Engels, Albert Lange, Lagarde, Ibsen en Shelley, en over de medicinale, neurologische, psychiatrische en natuurwetenschappelijke onderwerpen van hun tijd. Allereerst waren er de *Pythagoreeërs* rondom de persoon Friedrich Eckstein. Ze kleedden zich in natuurlijk geverfde, haren kleding, ze droegen lange baarden, hadden lang hoofdhaar en waren geheel en al

bekeerd tot het vegetarisme.

Rondom Adler schaarden zich de gebroeders Braun, de *Fabianen* Otto Wittelshöfer, Emanuel Sax und Theodor Hertzka, en af en toe ook Rosa Mayreder, Nathalie Bauer, Theodor Masaryk en Lily von Kretschmann (later Braun), de vanwege haar bijzondere schoonheid opvallende achterkleindochter van Napoleons broer Jerome. De laatste groepering definieerde het vegetarisme rationalistischer, zij vatten het veeleer op als een volksverzoenend, in een betere toekomst gelovend vredesideaal.

Karl Kautsky, die aan het begin van tachtiger jaren in Wenen woonde en die probeerde enigszins grip te krijgen op de nauwelijks meer bestaande, door hevige strijd binnen de fracties practisch volledig lamgelegde arbeidersbeweging, leerde in deze tijd ook Victor Adler kennen: "Um ihn sammelte sich eine Corona von Intellektuellen - Ärzte, Advokaten, Musiker, Journalisten ... Alle, die ihm angehörten, waren sozialistisch interessiert, mancher waren fast Sozialist. Nur eines schied sie alle von mir: ihr ausgesprochener, intensiver deutscher Nationalismus. ... Jene Juden waren dagegen alle entschieden oppositionell, antihabsburgisch und anti-aristokratisch, sozial-liberal ... Die österreichischen Juden waren damals die feurigsten Vertreter des Anschlußgedankens..."²² Toen de mooie en melancholische Emma Braun door bemiddeling van haar broer en Siegfried Lipiner haar latere man Victor Adler ontmoette, was deze, zoals ze zelf in haar niet-gepubliceerde mémoires bijna sarcastisch opmerkt, "ein Antisemit von der strengen Observanz".²³ Adler had zich sinds zijn vroegste jeugd door zijn jodendom altijd zeer beklemd gevoeld, zijn jodendom zag hij als een soort ghettomuur die een assimilatie met de 'culturele mensen' dreigde te verhinderen.²⁴ "Er fühlte deutsch-national, und war den slawischen, polnischen, insbesondere aber den ungarischen Juden feindlich gesinnt, so feindlich, daß er, der so gerecht war, der so willig anderer Verdienste anerkannte, an vielen gegenüber sehr ungerecht sich gab, sehr begabten Studenten, die sich später in ihrem Fach auszeichneten, ablehnend und ungerecht gegenüber verblieb und seine Antipathie nicht überwand."²⁵ Kort na zijn huwelijk met Emma Braun bekeerde hij zich tot het protestantisme - voor hem het "Entréebillet zur europäischen Kultur". Adler deelde deze houding overigens met vele joodse Weense intellectuelen, die assimilatie nastreefden. Pas toen hij zich van de politieke beweging van het Duits-nationalisme bevrijd had en het antisemitisme tezamen met de bestaande Christelijk-Sociale Partij een massabeweging was geworden, herzag hij zijn zienswijzen uit zijn jeugd. "Der letzte Antisemit", zo verklaarde hij op de Partijdag 1898, "wird erst mit dem letzten Juden sterben..." Hij bleef echter wel degelijk overtuigd dat de hele "Wahn" niet lang zou duren, en dat het bij het antisemitisme slechts draaide om een concurrentieslag tussen joodse en niet-joodse kapitalisten; "um ein häuslichen Streit der besitzenden Klassen."²⁶ Tijdens zijn leven trad hij joods-nationalistische en zionistische bewegingen zeer afwijzend tot uiterst vijandig tegemoet.

Adlers voortdurende betrekking tot de esthetische dimensies van de politiek en het gebruik hiervan voor de directe actuele politiek verwijzen

onmiddellijk naar zijn politieke socialisatie in de Duits-nationalistische partij, zijn verworteling in de esthetische cultuur en in de politieke religie van Richard Wagner. Zelfs in de latere context van de socialistische klassenpolitiek, als onomstreden voorzitter van de sociaal-democratische arbeiderspartij, werden zijn opvattingen, houding en daden in sterke mate bepaald door de cultuurtheorieën van Wagner, Nietzsche en Schopenhauer, die door het enthousiasme van het jeugdig Duits-nationalisme waren opgenomen.²⁷ Deze theorieën werden uiteraard veranderd en uitgebreid; door de alledaagse ervaringen uit de politieke praktijk, als voorzitter van de zich vormende massapartij van de arbeiders, die nog altijd gelijk stemrecht onthouden werd, en die tot het einde van de eeuw met de zwaarste repressies te kampen hadden; door zijn activiteiten als 'politieke arts en psychiater', wiens doel het was 'het zieke lijf van het proletariaat' te genezen, en voor wie het middel het socialisme was om deze proletarische nood en ziekte weer gezond te maken; en, zeker niet in de laatste plaats, door de studie van zijn vertrouwde vriend Friedrich Engels over het marxisme.

Adler had Engels leren kennen tijdens een uitgebreide studiereis in 1883, die hem naar Engeland voerde en die hij had ondernomen om zich op zijn toekomstig beroep voor te bereiden. Sinds 1879 had de psychiater een, commercieel gezien, slechtlopende praktijk in zijn huis in de Berggasse 19, die hij later verkocht aan Sigmund Freud. De zakelijke mislukking was vooral daarin gelegen, dat het nieuwtje dat de dokter in de Berggasse 19 voor niets behandelde, en bovendien voor medicamenten niet al te veel vroeg, zich als een lopend vuurtje onder de armen van Wenen verspreidde. De politieke arts trok snel zijn conclusies: niet alleen het individu, maar het gehele zieke volkslijf wilde hij genezen. Vandaar dat hij solliciteerde naar de vacature van inspecteur van volksgezondheid, een zojuist opgerichte instelling naar Engels voorbeeld ter bescherming van de arbeiders. Zijn afwijzing, die in 1884 volgde, om politieke redenen, heeft hij later sarcastisch van commentaar voorzien: zijn wraak zou zijn intrede in de politiek zijn geweest. Maar pas na de dood van zijn vader, in hetzelfde jaar, sloot hij zich bij de sociaal-democraten aan. Simon Adler, het prototype van een grootburgerlijk, joods patriarch, zou deze beslissing van zijn zoon - die tenslotte nog in 1882 het sociaal-politieke deel van het *Linzer Programms* van de Duits-nationalisten opgesteld had - noch begrepen, noch geduld hebben.²⁸

Binnen enkele jaren verenigde de 'dokter', die aanvankelijk met het grootst mogelijke wantrouwen bejegend werd, de verdeelde Oostenrijkse arbeiderspartij, organiseerde haar tot massapartij, en schreef haar, als belangrijke politieke factor, althans aanvankelijk, een programma met marxistische inslag voor. Maar hoe zeer onderscheidde Adlers 'marxisme' zich van het gebruikelijke, mechanische geschied- en theoriebeeld van de Tweede Internationale! De politieke empirici hadden een sterke afkeer van abstractie en historische constructie. Ondanks het feit dat hij tijdens zijn talrijke verblijven in de gevangenis het derde deel van *Das Kapital* zich eigen probeerde te maken - waarvoor hij schriftelijke aanwijzingen ontving

van Engels - waardeerde hij de theorie slechts wanneer ze te gebruiken was *in corpore vivo*.²⁹ Politiek was voor hem in daad omgezet sociaal begrip. Diegenen, die hun praktische en intellectuele nood ten opzichte van de sociale en egalitaire maximen van een ondogmatisch begrepen marxisme tot de deugd van een nieuwe theorie verheffen wilden, verachtte hij. Zoals hij met deze vermeende vijandigheid tegen theorie duidelijk in samenhang met Nietzsche staat, zo zijn het vooral de onderdelen van de "Veredelung der Massen" en de "Ästhetisierung der Politik" die het specifieke karakter en de Wagneriaanse achtergrond van Adlers politiek kenmerken. De liberale historicus Richard Charnatz beschrijft de proletariër van de zeventiger en tachtiger jaren van de 19e eeuw als iemand "der seinen Lebensgenuss nicht selten im Schnaps suchte, der zu den Errungenschaften der Kultur keine Beziehung fand, der gedrückt gar oft einem dumpfen Minderwärtigkeitsgefühl anheimfiel." Reeds drie decennia later was de arbeidersklasse echter bezig "eine Welt von Schönheit" te ontdekken, had ze een enorm zelfvertrouwen en het "volle und rege Bewußtsein der Gleichberechtigung" opgebouwd.³⁰ Zo zijn voor G.D.H. Cole de Oostenrijkse, en in het bijzonder de Weense socialistten van deze tijd "the most highly cultured and instructed body of proletarians in the entire world".³¹

Het Oostenrijks socialisme uit de vooroorlogse tijd presenteerde zich deels in conflict met de andere partijen binnen de Tweede Internationale - voornamelijk als cultuurbeweging, om zo zedelijke, morele en intellectuele verheffing van de arbeidersklasse te bewerkstelligen. Instellingen voor volksonderwijs, partij- en vakbondsbibliotheken, sportclubs, op 'levenshervorming' gerichte verenigingen als de 'natuurvrienden', en andere elementen van een sociaaldemocratische cultuur - zoals de campagne tegen alcoholisme - vormden als geheel een onafhankelijk cultureel netwerk. Door de cultuur- en onderwijsorganisaties verkreeg de arbeidersklasse toegang tot literatuur, de nieuwe wetenschappelijke beschouwingen en de klassieke traditie in het algemeen. Tevens kwamen wetenschappers als Paul Kammerer en de filosoof Wilhelm Jerusalem, literatoren als Friedell, Zweig en Petzold, musici als Berg, Schönberg, Schrecker en Webern, en acteurs als Max Devirent, Stella Hohenfels en Hansi Niese door deze organisaties in contact met de arbeidersklasse. 'Ästhetisierung der Politik', 'Metapolitik', 'Politik als Gesamtkunstwerk' dat zijn de trefwoorden, waarmee het moderne onderzoek het politieke concept van Adler en de vroege leidende klasse van de Oostenrijkse sociaaldemocratie omschrijft. Bedoeld wordt daarmee de gevoelsmatige, emotionele binding van brede arbeidersmassa's aan de beweging door middel van een vastomschreven, geritualiseerde canon van vieringen en feesten, die hun oorsprong vonden in de praktische omzetting van de Wagneriaanse ideologie door de radicaaldemocratische, grootduitse en grotendeels joodse leidende laag. De in 1888/89 nieuw gestichte en verenigde Oostenrijkse sociaaldemocratie stond allereerst voor de opgave haar eigen organisatorische chaos op orde te stellen. Ondanks de hernieuwde beweging voor een nieuwe kieswet en een arbeidsvriendelijke sociale wetgeving, maakte men zich weinig illusies over de daadwerkelijke politieke invloed en manoeuvreerruimte van de partij. In

deze tijd, rond 1891/92, bestond de partijstructuur feitelijk uit de uitgevers van de door de Algemene Vergadering van de partij erkende kranten, die de provisorische partijleiding overgenomen hadden. Een direct lidmaatschap was nog niet mogelijk; een abonnement op één van de officiële kranten gold als steunbetuiging. Het enige echte politieke werkterrein voor de sociaal-democraten was de straat: marsen, demonstraties, betogingen.³²

De Amerikaanse historicus George L. Mosse heeft zeer overtuigend aangetoond, dat de Europese staten met een - meer of minder - geslaagde burgerlijke revolutie, door een net van instellingen, feesten en vrije dagen, een gevoel van nationale solidariteit bewerkstelligd hadden. Voor de Oostenrijks-Hongaarse monarchie was zo'n 'cultus' wegens begrijpelijke redenen verboden. Dit gaf echter, ironisch genoeg, de nog zwak georganiseerde arbeiderspartij de mogelijkheid haar eigen politiek tot een soort gezamenlijk kunstwerk uit te bouwen. Tot de bijzonderheden van de Oostenrijkse, en met name de Weense arbeidersbeweging, gold dan ook internationaal het feest van de eerste mei, dat sinds 1890 tot de jaarlijkse, communale gebeurtenissen behoorde. De ordelijke, bijna militaristisch georganiseerde optocht, de centraal geregisseerde toespraken, en later de gezamenlijke liederen vormden samen een erediensregeling, die van de eerste mei meer maakte dan slechts de dodenherdenking van de slachtoffers van het Haymarket-bloedbad in Chicago 1886: de eerste mei in Oostenrijk was het produkt en de representatie van het klassenbewustzijn en de klassensterkte in één.

De eerste meifeesten in de jaren 1890 tot 1892 waren nauw verbonden met de campagne voor het verkrijgen van een normale, achturige werkdag, maar deze 'in scène gezette' massamanifestaties waren inherent aan het moment, en ver verheven boven de actuele en alledaagse politieke eisen. Bij deze demonstraties was het aangegeven doel slechts van secundair belang; in de eerste plaats toonde de arbeidersklasse zichzelf en haar massale wil, en ze liet zien hoe talrijk, eensgezind, gedisciplineerd en gesloten ze was. Ze manifesteerde "zur eigenen Aufklärung und zur Warnung der Gegner", haar sterkte en drukte haar wil uit in resoluties. Op deze manier was de eerste mei dus niet alleen een dag van strijd, maar juist vooral een feestdag. Een feestdag, die door zijn 'enscenering' tegemoet kwam aan de latente behoefte aan nieuwe gemeenschappelijke belevingen en de bewerkstelling van een repressievrije 'normale dag'. Een dag ook, die in deze vorm iets van de veelvoud van regelmatige, ongeorganiseerde behoeften had, om in relatief losse omgang met zich en andere alternatieve mogelijkheden de ontvouwing van de arbeidersindividueen uit te proberen.

Victor Adler recapituleert in zijn herinnering zijn "ersten 1. Mai", die hij achter slot en grendel moest doorbrengen, als volgt: "Die Arbeiterschaft war im Begriff zu erwachen; es bedurfte nur des Anrufes, des Appells, daß er sich erhebe, sich als Ganzes, als kämpfender Körper, als eine Einheit, als Klasse gegen alle andere Klassen ... Dieser Weckruf mußte für uns in Österreich die Maifeier sein."³³ Het belangrijkste bij dit feest, of

soortgelijke feesten (zoals bijvoorbeeld de jaarlijkse viering in maart ter herdenking van de Revolutie van 1848) lijkt het feit, dat religieuze, op oude traditie gebaseerde, 'artistieke' elementen, niet 'gereduceerd', of onderdrukt werden, maar juist tot een steun voor de internationale arbeidersklasse werden gemaakt.³⁴ Aldus nam de 1^e mei als politiek symbool al gauw een beslissende plaats in in de "Ökonomie des Klassenbewußtseins" (E. P. Thompson). Dit bleek des te duidelijker toen de dag zich als politiek instrument allengs meer ging bewijzen door alle arbeiderslagen aan te spreken, hetgeen niet te bereiken was door actuele politiek of rationele argumentatie alleen.

Hetzelfde geldt voor de tot dan toe grootste demonstratie, die ooit in Wenen had plaatsgevonden - de *Zug der Viertelmillion*, zoals de socialistische pers trots vermeldde - en die het afsluitstuk vormde van de jarenlange sociaaldemocratische campagne voor algemeen en gelijk kiesrecht voor mannen. Sinds 'Hainfeld' was dit het onomstreden en onuitgevochten hoofddoel van de partij geweest, en een nauwkeurige bestudering van de rol van Victor Adler geeft een helder inzicht in zowel zijn tactische meesterschap als zijn gevoel voor stemmingen van de massa, evenals zijn gebruik van politiek symbolisme. De demonstratie werd op de openingsdag van het parlementaire jaar, 28 november 1905, vastgelegd, en tot *Volksfeiertag* geproclameerd. Ondanks controversiële debatten die eerder hadden plaatsgevonden, werden termen als 'algemene staking' en 'massastaking' vermeden. W.J. McGrath beklemtoont, dat door het bewust niet gebruiken van politieke termen en een revolutionair voorkomen, het gevoelsmatige aspect van de meiviering benadrukt werd: "Volksfeiertag" suggested the colourful religious celebrations of Austria's past and ... the Arbeiterzeitung chose to emphasize this religious note."³⁵

Hoe bewust de partijleiding zich was van het religieuze en emotionele symbolisme, de waarde van het *Gefühlsmoment*, volgde ook uit het doorvoeren van dezelfde principes in de organisatie van de demonstratie voor kiesrecht. Zowel de woordkeuze van de *Arbeiterzeitung* ("das heiligste Recht des Volkes", "die Weihe und Würde des Tages"), als de oproep tot het dragen van zondagskleding, vlaggen, ruitervanen en vaandels, zouden associaties met de 'veelheid van kleuren' en de 'rijkdom' van de middeleeuwse feesttraditie wekken, die in Oostenrijk - niet in de laatste plaats door de hechte alliantie tussen kerk en troon - meer dan in andere landen door de gehele 19e eeuw had standgehouden, en die ook in de arbeidersklasse sterk aanwezig was. Inderdaad miste deze massale, gigantische 'processie' van de arbeidersklasse, die in politiek opzicht zeker rechteloos gehouden werd zijn uitwerking niet: Een zwijgmars, waarvan men slechts de stappen van de 250.000 deelnemers kon horen en die zowel de politieke rechteloosheid als de zelfdiscipline van de klasse symboliseerde, stond aan het eind van een tientallen jaren durende, explosieve, controversiële en uiteindelijk succesvolle strijd om één der meest elementaire democratische rechten. Als er dus een originele bijdrage van Victor Adler en de Oostenrijkse sociaal-democratie aan de Oostenrijkse politiek bestaat, dan is het het ontwerp van een 'poëtische politiek'. Er werd niet zozeer van de

voornaamste, materiële interesse van een laag of klasse uitgegaan, maar veeleer van de vervreemding. De opzet was om met het creëren van politieke symbolen een emotionele binding te bewerkstelligen tussen brede bevolkingslagen en de beweging. Het radicale subjectivisme van hun praktische politiek was rond de modernisering, liberalisering en democratisering van een ter dood veroordeelde staatsvorm gecentreerd. Adler en de Oostenrijkse sociaal-democraten van de eerste generatie, kunnen daarom zonder meer als de antithese gelden voor die politieke bewegingen, die, steunend op het pantser van het Rode Leger, het desbetreffende staatsapparaat met een coup veroverden en die, zich beroepend op 'het socialisme', een totalitaire, pseudofeodale, kaste-achtig gestructureerde, politiestaat-achtige militaire dictatuur op de basis van een tekortenmaatschappij oprichtten. De laatsten hebben daarmee een groot, op individuele en collectieve vrijheid gericht menselijk ideaal decennia lang bezoedeld.

(vertaling: Astrid Cremers en André Huitenga)

noten

1. vgl. Eduard März, *Österreichische Industrie- und Bankenpolitik in der Zeit Franz Josephs I. Am Beispiel der k.k. priv. Österreichischen Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe* (Wenen, 1968); idem, *Österreichische Bankenpolitik in der Zeit der großen Wende 1913-1923* (Wenen, 1981); Fritz Weber, "Die wirtschaftliche Entwicklung Cisleithaniens vor dem Ersten Weltkrieg" in: Wolfgang Maderthaner, *Arbeiterbewegung in Österreich und Ungarn bis 1914* (Wenen, 1987) p. 91 - 123
2. Wolfgang Maderthaner en Siegfried Mattl, *Victor Adler*. Getypt manuscript 1988, p. 5 (verschijnt in het voorjaar van 1990 als een bijdrage in *Klassiker des Sozialismus* van Walter Euchner (ed.), uitgeverij Beck, München)
3. vgl. Renate Banik-Schweitzer en Gerhard Meißl, *Industriestadt Wien. Die Durchsetzung der industriellen Marktproduktion in der Habsburgerresidenz* (Wenen, 1983)
4. Uit de bijna niet te overziene literatuur over Wenen in het fin de siècle zou ik naar de catalogus van de tentoonstelling in het Centre Georges Pompidou willen verwijzen: *Vienne 1880 - 1938. L'Apocalypse Joyeuse* (Parijs, 1986)
5. zie hiervoor Wolfgang Maderthaner (ed.), *Sozialdemokratie und Habsburgerstaat* (Wenen, 1988)

6. Ferdinand Kürnberger, *Siegelringe*. Uitgegeven door O.E. Deutsch, bd. 1 (München/Leipzig, 1910) p. 196ff
7. *Victor Adlers Aufsätze, Reden und Briefe*. Uitgave van de Sociaal-democratische Arbeiderspartij van Duits-Oostenrijk (Wenen, 1922-1929) I p. 4
8. *ibidem*, VI p. 18
9. Julius Braunthal, *Victor und Friedrich Adler. Zwei Generationen Arbeiterbewegung* (Wenen, 1965) p. 18
10. Verein für Geschichte der Arbeiterbewegung Wien (VGA), Adlerarchief, map 113 (korrespondentie met Friedrich Engels), brief d.d. 26.11.1893
11. Adler, *Aufsätze* 8, 232
12. *Der Strom*, jaargang 2/juli 1912, nr. 4, p. 102. Voor Hermann Bahr zie: *Prophet der Moderne. Tagebücher 1888 - 1904. Ausgewählt und kommentiert von Reinhard Farkas*. (Wenen/Graz-/Keulen, 1987). In tegenstelling tot wat Farkas beweerd was Bahr lange tijd medewerker van de *Gleichheit*. Victor Adler had dit tijdschrift in 1886 nog onder de noodtoestand met middelen uit een privévermogen opgericht, met het gestelde doel, de in onverzoonlijke gevechten verkerende vleugels van de Oostenrijkse arbeidersbeweging te verenigen.
13. voor Victor Adlers jeugd zie Maderthaner/Mattl, *op. cit.* (noot 2); Braunthal, *op. cit.* (noot 9); Rudolf Ardelt, *Friedrich Adler. Probleme einer Persönlichkeitsentwicklung um die Jahrhundertwende* (Wenen, 1984) p. 28 - 71; Hans Mommsen, "Victor Adlers Weg zum Sozialismus" in: idem, *Arbeiterbewegung und nationale Frage: Ausgewählte Aufsätze* (Göttingen, 1979)
14. voor de *Pernerstorfer Kreis* zie vooral William McGrath, *Dionysian Art and Populist Politics in Austria* (New Haven/Londen, 1974)
15. De breuk tussen Pernerstorfer en Schönerer is uitstekend gedocumenteerd in de 2e halfjaarband van de *Deutschen Worte* (1883)
16. VGA, Adlerarchief, map 141 (correspondentie Pernerstorfer) brief d.d. 14.9.1911
17. *Wiener Stadt- und Landesarchiv*, Biografische verzameling: Siegfried Lipiner.
18. Voor de algemene Wagnerreceptie van het Weense modernisme zie: Reinhard Farkas, "Mythos und Moderne: Zur Rezeption des Opernwerkes Richard Wagners in Wien" in: *Richard Wagner Jahrbuch* (1988), p. 253 - 268
19. vgl. Friedrich Eckstein, *Alte unnennbare Tage! Erinnerungen aus siebzig Lehr- und Wanderjahren* (Wenen 1988) (Herdruk van de eerste uitgave in 1936, uitgever Herbert Reichner Verlag, Wenen/Leipzig/Zürich).
20. *ibidem*, citaat, p. 315
21. Eckstein, *Erinnerungen*, p. 105

22. Karl Kautsky, *Erinnerungen und Erörterungen*. Verz. door Benedikt Kautsky (Den Haag, 1960) p. 530
23. VGA Adlerarchief, map 40: Emma Adler, *Erinnerungen*. Getypt manuscript.
24. vgl. Jack Jacobs, "Victor Adler, Jewish national identity, and the Jewish Socialist Parties of the Russian and Austro-Hungarian Empires" (verschijnt in: *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Arbeiterbewegung*, Wenen 1990); alg: Steven Beller, *Vienna and the Jews 1867-1938. A cultural history* (Cambridge/New York, 1989)
25. Emma Adler, *Erinnerungen*, p. 13
26. Braunthal, *Victor und Friedrich Adler*, p. 138
27. "Adlers youthful immersion in völkisch art and politics did contribute to his leadership of the Social Democrats and did help lend to his leadership a distinctive quality that set it off from that other European socialist movements" in: Mc Grath, *Dyonisian Art*, p. 219
28. Voor Adlers weg van het duits-nationalisme naar de sociaal-democratie, zie Max Ermers, *Victor Adler. Aufstieg und Größe einer Sozialistischen Partei* (Wenen, 1932) p.102-118
29. Maderthaner/Mattl, *op. cit.*, (noot 2) p. 7-11
30. Richard Charnatz, *Lebensbilder aus der Geschichte Österreichs*, (Wenen, 1947) p. 184
31. G.D.H. Cole, *The Second International 1889-1914. A History of Socialist Thought* (Londen, 1956) deel 3, h.2 p. 592
32. vgl. Wolfgang Maderthaner, "Die Entwicklung der Organisationsstruktur der deutschen Sozialdemokratie in Österreich 1889-1913" in: idem, *Sozialdemokratie und Habsburgerstaat* (Wenen, 1988) p.25-51
33. Victor Adler, "Mein erster Mai" in: 1.Mai 1909 (Festschrift, Wenen, 1909) 4f
34. Mc Grath, *Dyonisian Art*, p.233
35. *ibidem*, p.230

Bedřich Smetana, 1860